

Милица М. Марјановић¹
Универзитет у Приштини са привременим
седиштем у Косовској Митровици,
Филозофски факултет,
Катедра за социологију
Косовска Митровица (Србија)

316.48(497.11)
355.01-055.2(497.11)
Прејледни научни рад
Примљен 09/02/2026
Измењен 13/05/2026
Прихваћен 16/05/2026
doi: [10.5937/socpreg60-64811](https://doi.org/10.5937/socpreg60-64811)

РОДНО ОБЕЛЕЖАВАЊЕ РАТА КРОЗ ПОРОДИЧНУ ПЕРСПЕКТИВУ: УЛОГА СРПСКЕ ЖЕНЕ У РАТУ

Сажетак: Ратна дешавања доводе до различитих опречних, супротстављених позиција, како између зараћених страна тако и по питању рода – мушкараца и жена. Рат је родно одређена категорија, *par excellence*. Од давнина је друштвено прихватљиво мишљење да мушкарци ратују, бране отаџбину, док су жене скоро увек искључене из ратних операција. Ипак, историјске чињенице сведоче великом доприносу жена у ратним дешавањима, али и маргинализацији женске улоге у рату у односу на мушкарце. Сагледати положај и улогу жене у рату важно је социолошко поимање које треба проматрати са дијаметрално различитих аспеката. Кроз породичну перспективу улоге жене примарно као мајке перципира се њена улога и положај у рату. Циљ рада је да се осветли значај хероина које су неправедно остале без одликовања за своје пожртвовање у рату, као и да се укаже на потребу очувања сећања на славне Српкиње у колективном памћењу. Методологија рада заснива се на прегледу теоријске литературе и анализи релевантних научних извора који се баве питањем рода, рата и улоге жене у ратним дешавањима. Посебна пажња посвећена је различитим теоријским приступима, укључујући маскулинистичко, културалистичко и феминистичко становиште, са циљем сагледавања родне асиметрије у контексту рата. Резултати указују на то да је улога жене у рату сложена и вишеслојна, те да превазилази традиционалне оквири породице и приватне сфере. Закључује се да је неопходно ревалоризовати допринос жене и очувати њихову улогу у колективном памћењу.

Кључне речи: рат, друштвени сукоб, социологија војске и рата, род, породица

УВОД

Род као друштвено конструисана категорија у свим сферама друштва осликава доминантну климу социјалних односа, што укључује и ратна дешавања, а уједно и учешће мушкараца и жена у њима. Рат је одвајкада био еквивалентан припадницима „јачег пола“, како се мушки пол карактерише у нашем друштву. Феноменом

¹ milica.marjanovic@pr.ac.rs; <https://orcid.org/0000-0002-1153-8514>

рата баве се и бројни теоретичари филозофске мисли, али и многе природне науке. Социолошко схватање рата односи се на друштвени карактер рата, функционисање друштва у рату и миру, друштвене интраперсоналне односе и сам друштвени систем који је у периоду рата у потпуном дисконтинуитету.

Аутори који су се бавили овом темом сматрају да је рат на маргинама социолошке дисциплине и интересовања теоретичара. Несумњиво,

„рат је за социологију тачка дисконтинуитета, тачка у којој нешто завршава и нешто друго почиње. Сама та тачка прелома је преддруштвена или извандруштвена и као таква непознатљива. Специфичан културно-идеолошки значај социологије друго је могуће објашњење за маргинални положај рата и војске у социологији“ (Domjančić, 2016, str. 12).

Последице и штете савремених ратова указују на то да људи треба да потраже нова решења за превазилажење својих и светских проблема. С обзиром на дефицит истраживања у овој сфери науке и немогућност доласка до нових налаза због неоправданог избегавања бављења овом темом, важно је схватити феномен рата као неодвојиву компоненту друштва.

Истовремено, током ратних дешавања долази и до промена у породичним односима, превасходно усмерених на породичне улоге које се мењају, будући да су главни учесници ратних дешавања мушкарци, који су уједно и глава домаћинства и породице. Жене су увек примарно посматране кроз улогу мајке, те су им биле приписиване улоге намењене васпитању и бризи о домаћинству, док су мушкарци били ти који су предодређени да бране отаџбину и учествују у рату. Подразумевало се да је учешће у рату ограничено на мушки пол, док су и поред многобројних светлих примера женског учешћа у рату морале да прођу године, па чак и деценије, како би се њихов допринос уважио, а оне добиле заслуге за своје ангажовање.

У раду се анализира улога жене у рату кроз њене традиционално конструисане друштвене позиције мајке и неговатељице, при чему се те улоге посматрају као кључни елементи у формирању њеног идентитета. Социолошка анализа полази од претпоставке да се родни идентитет не развија искључиво као индивидуална карактеристика, већ као резултат друштвених норми, очекивања и институционалних образаца који обликују и одржавају улогу жене у породици и ширем друштвеном контексту. У контексту рата, улога жене као мајке и неговатељице добија посебну димензију, јер се проширује са приватне на јавну и друштвено значајну сферу. Социолошка анализа показује да жене у ратним условима често преузимају одговорност за одржавање породице, бригу о деци, старима и рањивим члановима заједнице, као и за очување основних услова за преживљавање. На тај начин, њихова улога постаје кључна у одржавању социјалне кохезије и стабилности у условима кризе, при чему се традиционални родни обрасци истовремено и репродукују и трансформишу под утицајем ванредних друштвених околности.

У овом раду посебан акценат стављен је на улогу жена у рату, при чему је један део рада посвећен српским хероинама чија су имена заувек исписала странице како националне тако и светске историје, ушавши у сећање као ванвременске жене чије је друго име било храброст. Због ограниченог обима рада, детаљнији осврт усмерен је на три одабране личности – Милунку Савић, Надежду Петровић и Живану

Терзић – као репрезентативне примере различитих облика женског ангажмана у ратним околностима. Критеријум њиховог издвајања заснива се на могућности да се кроз њихове биографије сагледају различити аспекти улоге жене – од директног учешћа у борби, преко хуманитарног и неговатељског рада, до ширег друштвеног ангажмана. Остале поменуте хероине нису обухваћене даљом анализом пре свега због просторних ограничења рада, али њихово помињање има за циљ указивање на шири корпус значајних жена чији допринос такође заслужује посебна истраживања.

РАТ И МОДЕРНО ДОБА

Рат као вишедимензионални процес врло је тешко одредити и дефинисати. Постоје многе дефиниције које објашњавају појам и феномен рата, а недвосмислено можемо рећи да је рат врста друштвеног сукоба који се испољава у међусобној оружаном борби друштвених група (класа, слојева, нација, верских skupина), или пак глобалних друштвених заједница (држава) (Todorović, 2007). Објаснити и истражити последице и узроке рата у модерном добу практично је парадоксално слично шире друштвене заједнице која пропагира сасвим другачије обрасце насилног понашања и њихове узроке. Треба нагласити да „по природи ствари, без обзира на циљеве и врсте ратних сукоба (грађански, верски, ослободилачки, освајачки), ратови су увек разарајући јер неминовно наносе људске, материјалне и духовне штете свим странама у сукобу, те представљају крај сваке политике“ (Todorović, 2007, стр. 479).

Проучавању рата приступа се као целивитом друштвеном феномену, али и као конкретној историјској појави. Тако посматрано, оно обухвата два нивоа сазнања: прво, општи ниво, којим се одговара на порекло, друштвену суштину и условљеност рата као друштвене појаве и, друго, конкретни ниво којим се одговара на питања облика, карактера, посебно историјских и других узрока и физиономије рата. Општи ниво захвата рат као општеисторијску закономерну друштвену појаву, а конкретни – карактеристике ратова у одређеним периодима, на одређеним просторима и специфичним облицима њиховог испољавања. Та два нивоа су у међусобној повезаности и условљености (Đorđević, Mačak i Bjegović, 2018).

Ако се осврнемо на период од пре неколико векова, можемо уочити да су друштвене прилике често биле обележене сукобима, страдањима и различитим облицима насиља. Многобројни ратови и значајан број жртава указују на сложеност и тежину животних услова у том периоду. Средњи век, као историјски период обележен честим сукобима, репресивним праксама и значајним људским губицима, упућује на закључак да би савремено друштво требало да почива на хуманијим принципима, међу којима је вредновање људског живота од посебног значаја, а све у духу друштвеног напретка.

Иако наизглед лако можемо закључити да је одавно дошао крај зверском убијању и бескрупулозном злостављању, као и да рат у свом изворном облику не постоји, друштво води битке подједнако важне на многим фронтима. Модерно доба, као период прогреса и бољитака по друштво и читаво човечанство, непосредно нас упућује на чињеницу да се однос рата и насиља поприлично изменио, најпре тако што савремена друштва теже њиховом ограничавању и правном регулисању,

уз нагласак на заштити људских права. Иако ратови и различити облици насиља нису у потпуности искорењени, њихово посматрање и вредновање у савременом друштву значајно се разликује, јер се све више тежи минимизирању како сукоба тако и последица по људски живот.

Међутим, упућујући на актуелне оружане сукобе широм света, који разарају друштвене системе на свим меридијанима, сви су изгледи да се, нажалост, историја понавља. Сасвим парадоксално широј слици друштвене заједнице, долазимо до следећих налаза: „Управо супротно, у модерно доба се насиље и рат шире у до тада невиђеним размерама. Укупан број особа које су умрле због организованог насиља у 20. веку чини готово 75 посто свих који су страдали у ратовима последњих 5.000 година“ (Eckhardt, 1992, str. 273). Насупрот како очекивањима тако и условима друштвеног напретка и успостављања другачијих принципа деловања, ови подаци откривају дијаметрално различиту димензију. Како Малешевић наглашава, људи модерног доба успели су да у 100 година убију 22 пута више људи него што су наши преци урадили за готово пет миленијума (Malešević, 2011). Да ли је рат у модерном свету феномен заснован на другачијим постулатима и да ли правила која су важила некада, када је реч о родним разликама, данас уопште постоје – питања су на која је тешко дати одговор.

Ако се успостави паралела између положаја жена и друштвеног схватања рата у оквиру српске историје – од периода балканских ратова, Првог и Другог светског рата до савременог доба – уочавају се значајне трансформације у њиховим друштвеним улогама и начинима перцепције. Ова паралела заснива се на упоредној анализи историјских околности, трансформације родних улога, процеса модернизације и развоја грађанског друштва, као и на теоријским увидима социологије рода и социологије рата. У ранијим периодима, улога жена била је претежно ограничена на приватну сферу и функције неге, док савремено доба карактерише њихова већа друштвена видљивост, институционално призната права и шире могућности учешћа у јавном и професионалном животу, укључујући и домене који су некада били доминантно мушки. Сходно томе, може се аргументовано закључити да је положај жена унапређен, али уз јасну напомену да овај закључак мора бити заснован на релевантним научним изворима, историјским подацима и емпиријским истраживањима, како би се избегла генерализација и обезбедила његова пуна научна утемељеност у конкретним друштвеним и историјским оквирима.

Сагледавање жене само кроз јединствену призму носи несумњиво бремене једног тешког времена те, с тим у вези, Жикић наводи да су жене

„подређеност породици и потчињеност мужу прихватале као природан норматив. У друштву је владало укорењено мишљење да су жене на нижем ступњу развоја и осуђене на покорност своме господару. Тако су се, после доба матријархата, смењивале разне епохе где је жена била у подређеном положају: у власништву свога оца, мужа или онога коме је припадала по неком другом основу“ (Žikić, 2019, str. 22).

Поставља се питање да ли је феномен рата у савременом друштву родно неутралан. Мишљења су, међутим, опречна и помало обесхрабрујућа, те неки аутори истичу да унутар униформног обрасца који повезује мушкарце с борбеним активностима у сваком друштву које води ратове ипак постоје одређене варијације. Тако се улоге

жена у рату значајно разликују од културе до културе, што је условљено различитим друштвеним нормама, родним обрасцима и историјским контекстима. Ове разлике се могу уочити кроз спектар њихових ангажмана – од традиционалних улога подршке и неге, преко учешћа у психолошком рату и пропаганди, до ангажмана у мировним иницијативама и процесима изградње мира – што указује на комплексност и динамичност женског учешћа у ратним и постратним друштвима.

Такође, иако улоге мушкараца показују мању културалну различитост, друштва конструишу норму маскулинитета у рату на различите начине. Сходно томе, без обзира на промене које су се догодиле и у садашњим саставима, „родни карактер рата је чврст“ (Stanić i Mrvak, 2012, стр. 14). Сви су изгледи да се примат учешћа у рату, ипак, снажно обликован традиционалним нормама, даје припадницима мушког пола, док жене остају у њиховој сенци упркос заслугама које су стекле током ратних операција.

РОДНО ОБЕЛЕЖАВАЊЕ РАТА

Неупитно је да је рат посве искључива, јасна категорија, када је средишње питање да ли се односи доминантно на мушкарце или жене, као и ко су главни актери на ратном бојишту. Малешевић истиче да ако постоји једно обележје које издваја рат од свих других социолошких феномена, онда је то сигурно невероватна родна асиметрија (Malešević, 2008). Породична перспектива у раду тумачи се кроз улогу жене као мајке и неговатељице, односно кроз њену „негујућу“ и емотивну функцију у оквиру породице. Ова улога се посматра као кључни механизам кроз који се обликују породични односи, али и као основа за разумевање начина на који се родни идентитет конструише унутар породичног контекста, посебно у условима кризе и рата.

Жене јесу биле учеснице многобројних ратова, при чему „нису биле само мајке, сестре и супруге, жене су биле теренски радници, шпијуни, курирке, болничарке, куварице, али и ратнице с пушком у руци“ (Dretar, 2019, стр. 71). Важно је нагласити улогу жена као хуманитарки и неговатељица, чиме се њихова улога не ограничава само на породични контекст већ добија и шири друштвени значај. У ратним и кризним условима жене често преузимају активности хуманитарне помоћи и бриге о рањенима, деци и угроженима, чиме се њихова негујућа улога из породице преноси на ниво заједнице. На тај начин породична и друштвена димензија бриге се преплићу, а жене постају кључни актери у одржавању хуманости и социјалне стабилности у ванредним околностима. Традиционална улога жене у војсци увек је била комплементарна улози мушкараца. Жене нису предодређене за ратнике, па су у ратовима пружале моралну подршку својим мужевима, очевима, браћи, неговале и васпитавале будуће ратнике, пружале прву помоћ рањенима и изнемоглима, ублажавале душевне патње, опскрбљивале ратнике и дејствовале са борцима на фронту (Šaranović, 2006).

Делфа Иванић, идејни творац, једна од оснивачица и председница Кола српских сестара до његовог забрањивања 1942. године (Simijanović, 2010), дала је „најбољу дефиницију жене и њених потенцијала“ (Žikić, 2019, стр. 26):

„Жена је биће које живи првенствено срцем и у давању себе за оно што воли, она види главни смер свога живота. Отуда у свим временима, у свим племенима

и народима, жене су давале јунаке вазда за оно што су волеле и што им је било драго, жртвујући радо и свој живот, а пуно пута доносећи још и тежу жртву, да живе живот какав им се не свиђа, али сматрају да треба да га проживе тако“ (Ivanić, s.a., prema Žikić, 2019, str. 26).

Иако је број жена хероина – учесница у ратовима – знатно мањи од броја мушких војника, никако није занемарљив.

„Ратовање је једина људска активност из које је цео род готово потпуно искључен. Можемо наћи многе историјске примере у којима су образовање, етничка припадност, религија или богатство имали нешто, много или нимало, утицаја на могућност нечијег учествовања, а ратовање је, чини се, једина групна активност која уопштено искључује пуно учествовање жена“ (Ehrenreich, 1997, str. 125).

Искуство ратовања није свуда било исто, али је неминовна чињеница да ниједан рат није прошао без активног учествовања одређеног броја жена, било да им се за ту жртву одало јавно признање или не. У условима екстремног насиља, жене које су постале борци ту одлуку донеле су реагујући на непосредне околности и ослањајући се на инстинкт преживљавања (Miladinović, 2013).

Мушки војник, као ратник и симбол чојства и јунаштва, представља карактеристично схватање и повезивање мушкараца са ратним дешавањима. У многим друштвима, већином изразито традиционалним, дечаци су још од најранијег детињства васпитавани и одгајани у духу борбе за отаџбину, и унутар породице често се подижу под „маскулиним-ратничким наративима“ оличеним у играма које репродукују сукобе (замишљене ратове добра и зла) и међусобну конкуренцију (Stanojević, 2015, str. 169).

Одлазак у рат сматрао се највишом вредношћу којом један мушкарац може деловати у складу с правилима друштва. У породицама је чврсто обликован и негован култ сина који одлази на бојно поље, као чин чојства и јунаштва карактеристичног за мушки род. Уједно су улоге од давнина јасно биле подељене и готово унапред одређене. Мушкарцу је главни позив да буде глава породице, али и стуб одбране отаџбине, док је жена – мајка, домаћица, задужена за васпитање деце и одржавање домаћинства. Дух васпитања мушке деце свакако је био усмерен ка стварању храбрих, неустрашивих будућих војника који ће да бране отаџбину, дајући и живот уколико је то потребно. „Рат утиче и на увећани део младих генерација на рачун средњих генерација мушког пола, који најчешће учествују у рату и остају на ратним просторима“ (Vlajković i dr., 2000, str. 20). С друге стране, иако ниједан историјски догађај није протекао без жена нити је то уопште могуће, „о њима се није увек писало. Жене су дуго биле изван таквих прича, као да су биле изван догађања. Оне обављају послове унутар породице, невидљиве су“ (Delić, 2015, str. 98).

У савременим, модерним друштвима, улога жене у рату се у одређеној мери променила. Без обзира на то,

„учествовање жена у ратовима до пре неколико година сматрало се споредном темом. Војну историју досад су писали углавном мушкарци за мушкарце, а мушкарци су били и њени главни протагонисти. Из античке историје као веште ратнице остале су познате митске Амазонке које су живеље уз црноморску обалу Кавказа“ (Dretar, 2019, str. 71).

Последиčno, иако је улога жена у ратним напорима неоспорна, па чак неретко и изузетно значајна, жене у ратовима се сагледавају готово искључиво „на основу њихових родних улога супруга, мајки, васпитачица“ (Stolić, 2015, стр. 376). Такав наратив огледа се и у историјским, па и у социолошким истраживањима, тако да се у стручној литератури питање места и улоге жена у ратним сукобима конкретизује тек у последњим деценијама 20. века (Stolić, 2015).

Малешевић истиче да би требало обратити пажњу на два важна питања која захтевају социолошки одговор: Зашто је ратовање, за разлику од готово свих других друштвених активности, тако родно искључиво? И зашто је женама готово универзално забрањен приступ бојишту? (Malešević, 2008). Као друштвени процес, рат није искључив, што се тиче полова и структура становништва, па ратна збивања погађају и мушкарце и жене подједнако. Женско учешће у рату можда није активно, што не значи да су оне биле

„незаинтересоване за догађаје у којима су учествовали чланови њихових породица. Но, њихова сентименталност није била занимљива писцима историјских тема па је женска улога остала потцењена. Литература спомиње удео жена у рату тек у мањем опсегу или на маргинама“ (Dretar, 2019, стр. 83).

Многи теоретичари су објашњавали питање рата и насиља, али када је реч о главним актерима, готово увек је то било усмерено на мушкарце, никако на женску улогу у ратним дешавањима. У доступној социолошкој литератури Малешевић издваја три доминантна становишта која проучавају улогу жене у рату и њихово (не)учествовање у ратним дешавањима: маскулинистичко, културалистичко и феминистичко (Malešević, 2011). Свако од ових гледишта има централну идеју своје теорије и главну полазну тачку у односу на родну асиметрију коју налазимо када је феномен рата у питању.

Главна теза маскулинистичког гледишта јесте веза између мушкараца и рата, те отуда и становиште да је рат феномен који је превасходно предодређен за учествовање мушког пола. Јавља се у два облика: биолошки маскулинизам, који наглашава анатомске, физиолошке и когнитивне разлике међу половима, и социјални маскулинизам, који се фокусира на групну динамику (Malešević, 2008). Тако је, према биолошким маскулинистима, рат „испит снаге“ (Gat, 2006, стр. 77) за који су једино мушкарци, и генетски и анатомски, предодређени (Goldstein, 2001), док жене, као слабији пол коме је намењена улога мајке, у њему практично немају шта да траже. Са друге стране, социјални маскулинисти су се више бавили психолошким и антрополошким факторима, па иако, између осталог, сматрају да су мушкарци агресивнији од жена, истичу да је агресија друштвено научено понашање (Malešević, 2008). Међутим, иако су и биолошке и психолошко-антрополошке разлике међу половима неспорне, ништа од тога не сме имати пресудну улогу у учествовању жена у рату у коме победу не гарантује физичка јачина војне силе, већ тактика, вештина и стратегија њене примене (Biddle, 2004).

Насупрот маскулинистима, културалисти занемарују генетске предиспозиције и своју теорију везују за процес социјализације и родно обележавање друштвених улога, апострофирајући улогу родитеља, посебно очеве, учитеља и масовних медија, у репродуковању родног карактера друштвених односа међу децом (Malešević, 2008). Према овом становишту, образци понашања код деце и у примарној и у секундарној

социјализацији умногоме утичу на родне разлике у рату. Тако, рецимо, Голдстин истиче да је родна сегрегација први корак у припремању деце за будуће ратне сукобе, пошто се у међусобној интеракцији дечака јављају исти сценарији друштвене интеракције који се касније срећу у војсци (Goldstein, 2001, str. 249). Васпитавање мушкараца да не показују емоције, да буду јаки и снажни, сагледава се као припрема дечака за будуће ратнике, а у том контексту се избегавање борбе изједначава са порицањем мушкости. Са девојчицама је то другачије – обично се припремају за улогу мајке и домаћице. Ово становиште не објашњава кључно социолошко питање које се односи на потпуну искљученост жена из ратова, а једна од кључних његових слабости јесте и то што један универзалан феномен као што је родни карактер рата покушава да подведе само под културно деловање (Malešević, 2011).

Што се феминистичког становишта тиче, према Малешевићу, оно се може разматрати са различитих аспеката, и то као феминизам права, диференцијални и постесенцијалистички феминизам (Malešević, 2011). Феминисткиње које полазе од права сматрају да је искључивање жена из рата још један пример дискриминације жена, за коју криве не само мушкарце већ и жене које такво стање пасивно прихватају. Заговорнице диференцијалног феминизма прихватају инхерентну различитост полова како физички тако и према моралним становиштима, тј. заговарају тезу да мушкарци јесу агресивнији и више склони ратовању, односно да су жене те које по природи дају, а не одузимају живот; према овом становишту жене би требало да инсистирају управо на својој женствености уместо да опонашају мушкарце (Lucas, 2015), што даљу расправу о учешћу жена у ратовима чини неважном и редундантном. Представнице постесенцијалистичког феминизма доводе у питање наводе и једних и других, испитујући само обликовање мушко-женских дискурса и одступања од њих (терористкиње, односно мушкарци који улажу приговоре савести), где је очигледно кршење постојећих родних „правила“ (Eager, 2008). Иако су сва три феминистичка аспекта дијаметрално различита, а њихове контрадикторности захтевају додатне анализе и преиспитивања, слажу се у становишту да је искључивање жена из директног учешћа у рату условљено патријархалним друштвеним поретком (Malešević, 2011). До овог закључка долази се кроз анализу историјских извора, биографских података и сведочанстава, као и кроз примену теоријских приступа социологије рода, који указују на структурну неједнакост и друштвено конструисане баријере у приступу војним улогама. Упоредна анализа различитих случајева додатно потврђује да ограничења нису била последица индивидуалних способности жена, већ шире друштвене организације засноване на патријархалним вредностима.

ЖЕНЕ У УЛОЗИ БОРЦА – СРПСКЕ ХЕРОИНЕ У РАТУ: МИЛУНКА САВИЋ, НАДЕЖДА ПЕТРОВИЋ, ЖИВАНА ТЕРЗИЋ

И на нашим просторима, као и у глобалу, жене се суочавају са родном не-равноправношћу и поделом улога на мушке и женске када је у питању учествовање у рату. Друштвени императив је диктирао да су бојне улоге искључиво намењене

мушкарцима, а како Столић наглашава, историјски наратив бојила је „видљива тенденција да се учешће и доприноси жена у рату ограниче на препознатљиве женске улоге и тиме на изванредан начин маргинализују“ (Stolić, 2015, стр. 377). Жене као непосредне актере ратних операција можемо кроз историју пронаћи кроз различите улоге: „У мањини као бранитељке, жене су рат проживеле као супруге, мајке, прогнанице, заточенице, потпора или ангажоване на прикупљању помоћи. Улога жена у рату често се умањује и своди на пасивну категорију цивилног становништва“ (Stanić i Mravak, 2012, стр. 11). У складу с тим, хероине које су и те како постојале у бурним ратним временима најчешће су сагледаване „у оквирима познатих женских улога које се у ратним условима најчешће везују за болничарке“, док је постојање ратница које су се преоблациле у мушку одећу, скраћивале косу и представљале као мушкарци, како би ипак учествовале у биткама и дале свој допринос, најчешће посматрано „пре као одступање од норме, нека врста ексцеса“ (Stolić, 2015, стр. 377).

Када је у питању одлазак на ратиште, мушкарци су централна сфера истраживања, али и теоретисања о различитим ратним феноменима. Међутим, не треба занемарити то да жене преузимају двојне улоге, истовремено обављајући улогу родитеља, „главе куће“ и једине одговорне особе за заштиту породице. Оружани сукоби у 20. веку оповргли су концепт да је рат посао за мушкарце, опомињући да је ратно стање подједнако и брига жена, јер кад до њега дође, не штеди ни једне ни друге (Mildinović, 2013, стр. 275).

Историја српског народа обележена је бројним ратовима, из којих је наш народ излазио некада као победник, али неретко и разорен до последњег атома снаге. Јунаштом и чојством, како у поразу тако и у победи, српски народ је на бојном пољу остављао живот, младост, снове, гинући за сопствену земљу. Достојанствени у поразу, поносни у победи, српски војници часно су бранили домовину. Током дуге историје српског народа, жене су биле учеснице ратова и неустрашиво и стоички се бориле против непријатељских снага: у том смислу, Ана Коларић указује на мотив, односно фемомен „делије девојке“, који се јавља још у српској усменој књижевности, а односи се управо на женско учешће у рату преузимањем родне улоге мушкарца (Kolarić, 2013). Ипак, када се говори о ратовању српског народа, а priori се мисли на мушки род.

Неправедно заборављене, српске хероине су писале странице неке нове историје. Допринос жена, које су се на бојишту неретко изједначаваале с мушкарцима, био је немерљив: Жикић истиче да је 1912–1918. историја „забележила многе храбре, борбене и истрајне жене, које су се подједнако истакле у првим борбеним редовима и у позадини фронта“ (Žikić, 2019, стр. 181), а интересантан је и податак да се чак 100.000 жена активно укључило у деловање партизанских јединица у Другом светском рату (Dretar, 2019). Ипак, учешће жена у ратовима на нашим просторима прошло је незапажено и крајње занемарено у сенци одликовања мушких војника. Тек се новија историјска и социолошка истраживања баве исправљањем те огромне историјске неправде.

Жене тог доба, прве кораке свог иступања у активно учествовање у друштвеним токовима показале су кроз оснивање друштвено-хуманитарних организација. Последњу четвртину 19. века обележила су оснивања више женских друштава: прво је било Јеврејско женско друштво (1874), након чега следе Београдско женско друштво (1875), па друштво „Кнегиња Љубица“ (1899), да би се 1903. формирало и чувено Коло

српских сестара (Žikić, 2019). Сва ова друштва имала су за циљ како еманципацију жена тако и пружање помоћи угроженима и болеснима.

Када говоримо о феномену рата, жене у ратним сукобима представљају симбол неустрашивих хероина које су својим именом и презименом направиле епохалне промене. Овде несумњиво мислимо на Надежду Петровић, Софију Јовановић, Милунку Савић, Живану Терзић, Марину Величковић, Стану Ковачевић, Наталију Бјелајац, Мару Петровић и многе друге. Као што је већ наглашено, због ограниченог обима рада, детаљнији осврт усмерен је на три одабране личности – Милунку Савић, Надежду Петровић и Живану Терзић – као репрезентативне примере различитих облика женског ангажмана у ратним околностима.

У новијој историји српског народа, синоним за ратницу, која је пример рушења свих предрасуда када је у питању улога жене у рату, без сумње је Милунка Савић. Она је једна од дуго запостављених хероина коју ћемо памтити по изузетној храбрости, неустрашивости, као и по томе колико је померала границе у друштву у периоду у коме је живела. Милунка је прототип жене на Балкану којој су спреге друштва забрањивале приступ бојном пољу.

„Најпре је учествовала у балканским ратовима, прерушена у мушкарца, приступила је рату како би заштитила и заменила свог брата јединца. Представљала се као Милун Савић и то је неко време вешто скривала. Тек након рањавања откривају њен анатомски пол, након чега су хтели да је изузму из ратовања. Милунка се тада представила следећим речима: ‘Господине војводо! Ја сам наредник Српске војске и хоћу да командујем својом десетином војника у борби. Ја сам борац!’“ (Mršević, 2014, str. 2).

Свој допринос дала је и у Првом светском рату, где се више пута доказала као војник чувеног Гвозденог пука (Žikić, 2019). О њеној храбрости сведочи низ одликовања, укључујући француски орден Ратни крст са златном палмом, чији је једини женски носилац (Žikić, 2019). Њена животна судбина сведочи томе да се истовремено може бити жена, ратник, мајка, болничарка. На срећу, све је више оних који се диве великој Милунки Савић, посвећују јој песме и пишу књиге о њој, а бројне улице широм земље носе баш њено име. Неправедно заборављена јунакиња српског народа тек сада одолева забору, а успомена на њу живи кроз млађе нараштаје.

Надежда Петровић била је и остала синоним за интелект, уметност, борбеност и ентузијазам. Живела је испред свог времена и својим делима креирала сопствену стварност. Академска сликарка, хуманисткиња, друштвена радница и ратна болничарка златним словима уписала се у књигу српских великана. Умом је ишла напред, рукама стварала, разумом и упорношћу предњачила (Babić, 2008, str. 783). Спадала је у интелектуалну елиту свог времена, а поред неспорног талента и дела које је стварала, остала је упамћена и као неко чији је позив био да помаже свом народу. Један је од оснивача и секретар Кола српских сестара, након чијег оснивања 1903. одлази у Стару Србију како би однела помоћ учесницима Илинденског устанка и посебно напаћеним припадницима српске заједнице у западној Македонији, преносећи испод врећа са житом пушке и муницију, а у пртљагу фотографски апарат. У недовољно испитаној историји српског комитског покрета Надежда Петровић је тим путовањем себи обезбедила

значајно место, као и у активностима народних одбора, у чијем је оснивању 1908. такође учествовала (Јованов, 2016, стр. 123). У два балканска и Великом рату (1912–1915) обављала је дужност добровољне болничарке, помажући српске војнике у болницама на Косову, у Скопљу, Ђаковици, Љуми, на Брегалници, Рајчанском Риду, а у Призрену је била једина милосрдна сестра, задужена за чак 80 тифусних болесника (Žikić, 2011). Име славне Надежде Петровић нам је и данас исто толико важно колико је била важна њена улога у времену када је живела. Њен лик присутан је кроз њена дела, а посвећене су јој и бројне манифестације које се сваке године обележавају у њену част.

Живана Терзић, познатија као „Амазонка са Дрине“, још једна је од многобројних хероина којима се поноси и истиче читава српска историја. Жене су добровољно ступале у војску из најразличитијих мотива, из љубави према неком борцу, али и из освете: тако се Живана Терзић, према сопственом сведочењу, из љубави према Милану, свом каснијем мужу, придружила четницима, а за време Првог светског рата ступила је у војску у жељи да освети погинулог брата (Stefanović, 2016, стр. 10). Померивши због љубави све границе друштва у којем је живела, Живана се херојски борила за ослобођење Старе Србије у чети војводе Ђорђа Ристића Скопљанчета, током балканских ратова обављала је и посао болничарке у Пољској војној болници у Ристовцу, а када јој је брат јединац погинуо у бици на Гучеву, обукла је своје четничко одело, оставила кућу и кренула за српском војском, приступивши чувеном Гвозденом пуку Моравске дивизије (Mladenović, 2003). Након тешког рањавања и покушаја лекара да јој забране повратак на фронт, изговорила је реченицу по којој је остала упамћена: „Ја сам са пушком изашла из Србије, хоћу са пушком и да уђем у Србију, или ме убијте“; према наводима Божице Младеновић, „наравно, добила је оружје и међу првима, са члановима Врховне команде српске војске ушла у слободну српску престоницу“ (Mladenović, 2003, стр. 277). Поднела је велику жртву због љубави, због породице, због отаџбине. И није жалила. Она је живела ван свог времена, не марећи за норме друштва које је било сурово према свима који су се супротставили нормама постојећег система организације.

Игнорисане за живота и дуго након ратова у којима су стајале раме у раме са мушкарцима, највећи део заслуга и друштвеног признања, уважавања и дивљења све ове хероине добиле су постхумно од друштвене заједнице. То говори у прилог чињеници да је традиционални образац посматрања ратних улога кроз призму мушког пола ипак тешко преобликовати и прихватити допринос жена који је егалитаран мушком, ако не и већи уколико узмемо у обзир да су многе од њих спасиле бројне животе лечењем рањеника.

ЗАКЉУЧНА РЕЧ

Жене и рат су међузависна категорија, а блистави примери наше најпре националне, а потом и светске историје, показују нам да је могуће парирати сваком мушкарцу. Жене су и данас учеснице креирања савремене историје у модерном друштву. Као што су годинама спомињане и посебно истакнуте у овом раду, али не и једине, деценијама уназад хероине попут Милунке Савић, Надежде Петровић и Живане Ристић водиле битке на свим фронтовима, и у савременом друштву жене

активно учествују у свим друштвеним токовима, те и поред навода бројних аутора који су теоретисали о могућностима жена у рату, физичким и биолошким предиспозицијама мушкараца у односу на жене, видимо да је, супротно теорији, пракса на бојном пољу бележила другачије наводе у корист женског херојства и јунаштва.

Упркос чврстим спрегама и оспоравању друштва, жене су ипак стремиле томе да буду равноправне учеснице ратних дешавања кроз различите улоге. Борећи се са строгим забранама и предрасудама, неретко су морале да крију свој пол како би могле да дају допринос ратним циљевима. Иако је женска улога у ратним дешавањима често била позиционирана на маргини званичних историјских наратива, она није била занемарљива. Напротив, различити типови извора – укључујући архивску грађу, војне евиденције, мемоарску и дневничку литературу, као и усмену историју – указују на значајно и вишеслојно учешће жена у ратним активностима, како у непосредним борбеним улогама тако и у логистичкој, медицинској и хуманитарној сфери. Поред појединачно именованих и историјски документованих учесница, постоји и шири корпус жена чији је допринос мање видљив или фрагментарно забележен, али који се може реконструисати кроз критичку анализу доступних историјских извора и интерпретативних приступа у оквиру социјалне и родне историографије. Иако је реч о личностима које су већ присутне у научној и стручној литератури, циљ рада није био дескриптивно приказивање њихових биографија, већ њихово сагледавање кроз социолошку призму – у контексту рода, рата, породице и идентитета. На тај начин, настојимо да постојећа сазнања интегришемо и интерпретирамо у оквиру ширег теоријског оквира, са фокусом на разумевање трансформације женских улога у ванредним друштвеним околностима.

Из свега наведеног може се закључити да су друштвене норме и традиционални обрасци историјски били дубоко родно конструисани, при чему су механизми друштвене организације и културне репрезентације доприносили маргинализацији и недовољној институционалној видљивости женских постигнућа. Са становишта савремених родних студија, уочава се да се у модерном друштву ови односи постепено трансформишу, што је резултат процеса друштвене еманципације, развоја феминистичке теорије и промена у јавном дискурсу. Ове промене се огледају у повећаној видљивости жена у различитим друштвеним сферама, као и у растућем академском и медијском интересовању за њихове доприносе. Трновит пут који су прошле, као и висока цена коју су платиле за своје доприносе у рату, нажалост, показују да су ипак многе од њих неправедно остале без награда за своје залагање. У овом раду посебан фокус стављен је на чињенице да су ипак постојале ванвременске жене које су снажно одступале од друштвених правила која су им била наметнута. По цену свог живота, хрлиле су храбро и незаустављиво ка ратним бојиштима и браниле боје своје земље, за слободу и отаџбину, у име народа.

Milica M. Marjanović¹
University of Priština, in Kosovska Mitrovica,
Faculty of Philosophy, Department of Sociology
Kosovska Mitrovica (Serbia)

GENDER MARKINGS OF WAR THROUGH THE FAMILY PERSPECTIVE: THE ROLE OF SERBIAN WOMEN IN WAR

(Translation *In Extenso*)

Abstract: War events lead to various contradictory and opposing positions, both between the warring parties and in terms of gender – men and women. War is a gender-defined category, *par excellence*. Since ancient times, it has been a socially acceptable opinion that men fight and defend the homeland, while women are almost always excluded from war operations. However, historical facts testify to the great contribution of women in war events, but also to the marginalization of women's role in war compared to men. Understanding the position and role of women in war is an important sociological concept that should be observed from diametrically different aspects. It is through the family perspective of the woman's role primarily as mother that her role and position in war is perceived. The aim of the paper is to shed light on the importance of heroines who were unjustly left without decorations for their sacrifice in war, as well as the special testimony and memory of glorious Serbian women who should be preserved from oblivion by collective memory, as well as to point out the need for preserving the remembrance of the famous Serbian women in collective memory. The work methodology is based on the review of theoretical literature and the analysis of relevant scientific sources dealing with the question of gender, war and women's role in war events. Special attention is dedicated to various theoretical approaches, including the masculinist, culturalist and feminist viewpoints, with the aim of perceiving gender asymmetry in the war context. The results point to traditional frameworks of family and private sphere. In conclusion, it is necessary to reevaluate women's contribution and preserve their role in collective memory.

Keywords: war, social conflict, sociology of the army and war, gender, family

¹ milica.marjanovic@pr.ac.rs; <https://orcid.org/0000-0002-1153-8514>

INTRODUCTION

“War, even the longest one, only stirs the issues that led to it, and leaves their solution to the times that come after peace is made.”

Ivo Andrić

Gender as a socially constructed category in all spheres of society reflects the dominant climate of social relations, which also includes war events and, at the same time, the participation of men and women in them. War has always been an equivalent to the members of the “stronger sex”, as the male gender is characterized in our society. The phenomenon of war has also been addressed by numerous theoreticians of philosophical thought, as well as many natural sciences. The sociological understanding of war refers to its social character, society’s functioning in war and peace, social interpersonal relations and the social system itself which is completely discontinued in the war period.

The authors dealing with this topic believe that war is on the margins of the sociological discipline and on the margin of theoreticians’ interest. There is no doubt that

“war is a point of discontinuity for sociology, a point at which something ends and something else begins. This very breaking point is pre-social or extra-social and as such unknowable. The specific cultural-ideological significance of sociology is another possible explanation for the marginal position of war and the military in sociology” (Domjančić, 2016, p. 12).

The consequences and attrition of present-day wars indicate that people should seek new solutions for overcoming their own and world problems. Having in mind the deficit of research in this sphere of science and the impossibility of reaching new findings due to the unjustified avoidance to address this topic, it is important to understand the phenomenon of war as an inseparable component of society.

At the same time, during war events changes also occur in family relations, primarily directed towards family roles which are changed since the main participants of war events are men, who are also the head of the household and the family. Women are always primarily seen through their role of mothers, and that is why they were assigned roles intended for upbringing and care for the household, while men were those predisposed to defend the fatherland and take part in war. It was understood that participation in war was limited to the male gender, while despite numerous bright examples of women’s participation in war, many years or even decades had passed before their contribution was appreciated and they were given the merit for their engagement.

This paper analyzes the women’s role in war through her traditionally constructed social position of mother and caregiver, whereas those roles are seen as key elements in the formation of her identity. The sociological analysis shows that women in war circumstances often assume responsibility for keeping the family, caring for children, the elderly and vulnerable members of the community, as well as for preserving the basic conditions for survival. In that manner, their role becomes crucial in maintaining social cohesion and stability in crisis conditions, whereas traditional gender patterns are simultaneously reproduced and transformed under the influence of extraordinary social circumstances.

In this paper, a special emphasis is placed on the woman's role in war, while one segment of the paper is dedicated to the Serbian heroines whose names have forever written the pages of both national and world history, entering memory as timeless women whose other name was courage. Due to the limited scope of the work, a more detailed review is focused on three selected personalities. – Milunka Savić, Nadežda Petrović and Živana Terzić – as representative examples of various forms of women's engagement in wartime circumstances. The criterion for their selection is based on the possibility of seeing different aspects of the role of women through their biographies – from directly taking part in battle, via humanitarian and caretaker work, to broader social engagement. Other mentioned heroines have not been included in further analysis, primarily due to the spatial restrictions of the work but their mentioning aims to point to the broader corpus of significant women whose contribution also deserves special research.

WAR AND THE MODERN ERA

War as a multidimensional process is very difficult to determine and define. There is a number of definitions explaining the notion and phenomenon of war, and we can unambiguously say that war is a type of social conflict manifested in mutual armed struggle of social groups (classes, strata, nations, religious groups) or global social communities (states) (Todorović, 2007). Explaining and examining the consequences and causes of war in modern era is practically a paradox to the picture of a broader social community which promotes completely different patterns of violent behaviour and their causes. It should be emphasized that “by the nature of things, regardless of objectives and types of war conflicts (civil, religious, liberation, conquest), wars are always destructive because they inevitably incur human, material and spiritual harm to all sides in the conflict, thus constituting the end of any politics” (Todorović, 2007, p. 479).

The exploration of war is approached as deserves a comprehensive social phenomenon, but also as a specific historical occurrence. Seen in that way, it encompasses to levels of knowledge: first, the general level, which addresses the origin, social essence and conditionality of war as a social phenomenon and, second, the specific level which answers the question of the form, character, particularly historical and other causes and physiognomy of war. The general level addresses war as a general historical, natural social phenomenon, and specifically – the characteristics of wars in certain periods, in certain areas, and in specific forms of their manifestation. These two levels and interconnected and mutually conditioned (Đorđević, Mačak & Bjegović, 2018).

If we look at the period several centuries ago, we can see that social circumstances were often marked by conflicts, suffering and different forms of violence. Many wars and a substantial number of casualties indicate the complexity and weight of living conditions in that period. The Middle Ages as a historical period marked by frequent conflicts, repressive practices and substantial casualties lead us to a conclusion that modern society should be based on more humane principles, among which valuing human life is of special importance, all in the spirit of social progress.

Although it seems easy to conclude that brutal killing and unscrupulous abuse came to an end long ago, as well as that war in its original form no longer exists, society is waging

equally important battles on many fronts. Modern times, as a period of progress and benefits to society and entire humanity, directly refer us to the fact that the relationship between war and violence has drastically changed, primarily because modern societies strive towards their restriction and legal regulation, with an emphasis on human rights protection. Although wars and different forms of violence have not been fully eradicated, their observation and valuation in modern society significantly differ because there is an increasing tendency towards the minimization of both conflicts and their consequences for human life.

However, considering the ongoing armed conflicts worldwide that destroy social systems on all meridians, in all likelihood, unfortunately, history repeats itself. In a complete paradox to the broader picture of a social community, we reach the following findings: "On the contrary, in modern times, violence and war are spreading on a scale never seen before. The total number of people who died due to organized violence in the 20th century accounts for almost 75% of all people who were killed in the wars in the past 5,000 years" (Eckhardt, 1992, p. 273). Contrary both to expectations and the conditions of social progress and establishment of different principles of action, these data reveal a diametrically different dimension. As Malešević emphasizes, modern-day people managed to kill twenty-two times more people in a hundred years than our ancestors in almost five millennia (Malešević, 2011). Whether war in the modern world is a phenomenon based on different postulates and whether the rules valid in the past regarding gender difference exist today at all – it is rather difficult to answer these questions.

If we draw the parallel between the woman's position and the social understanding of war in the framework of Serbian history – from the Balkan Wars, the First and the Second World Wars to date – we may observe significant transformations in their social roles and ways of perception. This parallel is based on the comparative analysis of historical circumstances, of the transformation of gender roles, the process of civil society modernization and development, as well as on the theoretical insights of the sociology of work and the sociology of war. In earlier periods, the women's role was primarily limited to the private sphere and the caregiving function, while modern times are characterized by their larger social visibility, institutionally recognized rights and broader possibilities of participating in public and professional life, including the domains which used to be dominantly male. Accordingly, it may be reasonably argued that the women's position has improved, but with a clear note that this conclusion must be founded on relevant scientific sources, historical data and empirical research, in order to avoid generalization and ensure its full scientific foundation within specific social and historical frameworks.

Viewing women only through a single prism undoubtedly carries the burden of a difficult time and, in this regard, Žikić states that women

"accepted their subordination to the family and submission to their husbands as a natural norm. There was a rooted opinion in society that women were at a lower level of development and condemned to subordination to their master. Thus, after the era of matriarchy, various eras followed in which women were in a subordinate position: owned by their father, husband, or whoever they belonged to on some other basis" (Žikić, 2019, p. 22).

A question arises whether the phenomenon of war in modern society is gender-neutral; however, opinions are opposed and slightly discouraging, and some authors point

out that within the uniform pattern that links men to combat activities in every war-making society, there are nevertheless certain variations. Thus, the roles of women in war vary significantly from culture to culture, which is conditioned by different social norms, gender patterns and historical contexts. These differences may be seen through the scope of their engagements – from traditional support and care roles, through participation in psychological war and propaganda, to engagements in peace initiatives and peace-building processes – which points to the complexity and dynamics of women's participation in war and post-war societies.

Moreover, although men's roles show less cultural variation, societies construct norms of masculinity in war in different ways. Therefore, despite changes occurring in current formations, the gendered character of war is solid" (Stanić & Mrvak, 2012, p. 14). In all likelihood, however, participation in war is strongly shaped by traditional norms and given to members of the male gender, while women remain in their shadow despite the merits they have gained during war operations.

GENDER MARKINGS OF WAR

It is unquestionable that war is a completely exclusive, clear category, when the central question is whether it applies predominantly to men or women, as well as who the main actors on the battlefield are. Malešević points out that, if there is a single feature distinguishing war from all other sociological phenomena, it is definitely the unbelievable gender asymmetry (Malešević, 2008). The family perspective in the paper is interpreted through the woman's role as mother and caregiver, i.e., through her "caregiving" and emotional function within the family. This role is seen as a key mechanism through which family relations are formed, but also as a basis for understanding the way in which gender identity is constructed within the family context, particularly in the crisis and war conditions.

Women actually took part in numerous wars, whereas "they were not only mothers, sisters and wives; women were field workers, spies, couriers, nurses, cooks, as well as warriors carrying guns" (Dretar, 2019, p. 71). It is important to emphasize the role of women as humanitarians and caregivers, which does not restrict their role solely to the family context, but also gives it broader social significance. In war and crisis conditions, women often undertake the activities of humanitarian aid and care for the wounded, children and the vulnerable, which transfers their caregiving role from the family to the community level. In this way, the family and social dimensions of care are intertwined, while women become key actors in maintaining humanity and social stability in extraordinary circumstances. The woman's traditional role in military has always been complementary to the man's role. Women are not predisposed for warriors, so in wars they provided moral support to their husbands, fathers and brothers, nurtured and brought up future warriors, offered first aid to the wounded and weak, alleviated social suffering, ensured supplies for warriors and worked with fighters on the front (Šaranović, 2006).

Delfa Ivanić, the conceptual creator, one of the founders and the president of the Circle of Serbian Sisters until its prohibition in 1942 (Simijanović, 2010), gave the "best definition of woman and her potentials" (Žikić, 2019, p. 26):

“The woman is a being who lives primarily with her heart and in giving herself to what she loves, she sees the main direction of her life. Hence, in all periods, in all tribes and nations, women have always been heroes for what they loved and what was dear to them, willingly sacrificing their lives, and many times making an even greater sacrifice, to live a life they did not like, but believed they should live it that way” (Ivanić, s.a., according Žikić, 2019, p. 26).

Although the number of women heroines – war participants – is smaller than the number of male soldiers, it is by no means negligible.

“Warfare is the only human activity from which almost the whole gender has been excluded. We may find many historical examples in which education, ethnicity, religion or wealth had some, much or no effect on the possibility of someone’s participation, but war seems to be the only group activity which generally excludes women’s full participation” (Ehrenreich, 1997, p. 125).

Warfare experience was not the same everywhere, but it is an inevitable fact that no war passed without the active participation of a number of women, no matter whether their sacrifice was publicly recognized or not. In the conditions of extreme violence, women who became fighters made that decision reacting to immediate circumstances and relying on the survival instinct (Miladinović, 2013).

The male soldier as a warrior, a symbol of humanity and heroism represents a characteristic understanding and association of men with war events. In many societies, most of which markedly traditional, boys have been educated and raised in the spirit of fighting for their homeland since their earliest childhood, and within the family they have been brought up in compliance with “masculine-warrior narratives” reflected in games reproducing conflicts (imaginary wars of good and evil) and mutual competition (Stanojević, 2015, p. 169).

Going to war was considered the highest value with which a man could act in compliance with the rules of society. In families, the cult of the son who goes to the battlefield has been firmly formed and nurtured, as an act of manhood and heroism characteristic of the male gender. At the same time, from ancient times roles have been clearly divided and almost predetermined. The man’s main occupation was to be the head of the family, as well as the pillar of the fatherland, while the woman was mother and housewife, in charge of children’s upbringing and homemaking. The spirit of bringing up male children was certainly directed towards creating brave, fearless future soldiers who would defend their homeland and even give their lives if necessary. “War also affects a larger portion of the younger generations at the expense of middle-aged males, who most often participate in the war and remain in war zones” (Vlajković, Srna et al., 2000, p. 20). On the other hand, although no historical events passed without women nor was it possible at all, “women have not always been written about. Women have long been outside such stories, as if they were outside the events. They carry out the work within the family, they are invisible” (Delić, 2015, p. 98).

In today’s modern societies, women’s role in war has changed to a certain extent. Nevertheless,

“women’s participation in wars had been considered a side topic until a few years ago. Military history has been written mainly by men for men, while men were also its main protagonists. Ancient history has left us the legacy of skilful warriors in well-known

mythical Amazon women who lived along the Black Sea coast of the Caucasus” (Dretar, 2019, p. 71).

Consequently, although the role of women in the war effort is undeniable, and often extremely significant, women in wars are viewed almost exclusively “on the basis of their gender roles as wives, mothers, educators” (Stolić, 2015, p. 376). This narrative is also reflected in historical, as well as sociological research, so that the expert literature did not determine the question of the women’s place and role in war conflicts until the last decades of the 20th century (Stolić, 2015).

Malešević points out that attention should be drawn to two important questions that require a sociological answer: Why is warfare, unlike almost all other social activities, so gender-exclusive? And why are women almost universally denied access to the battlefield? (Malešević, 2008). As a social process, war is not exclusive regarding sexes and population structures, and that is why war events affect equally both women and men. Women’s participation in war is perhaps not active, but it does not mean that they were

“uninterested in the events in which members of their families participated. However, their sentimentality was not interesting to the writers of historical topics, and that is why the women’s role remained underestimated. Literature mentions the women’s share in war only to a smaller extent or on the margins” (Dretar, 2019, p. 83).

Many theoreticians have explained the question of war and violence, but when it comes to main actors, it has almost always concerned men and never the women’s role in war events. In the available sociological literature, Malešević distinguishes three dominant viewpoints which examine the women’s role in war, as well as their (non)participation in war events, namely masculinist, culturalist and feminist viewpoints (Malešević, 2011). Each of these viewpoints has a central idea of its theory and the main starting point in relation to the gender asymmetry found in relation to the phenomenon of war.

The main thesis of the masculinist viewpoint is the relationship between men and war, hence the attitude that war is mainly a phenomenon predetermined mostly for the participation of the male gender. It appears in two forms: biological masculinism, which emphasizes anatomical, physiological, and cognitive differences between the sexes, and social masculinity, which focuses on group dynamics (Malešević, 2008). Therefore, according to biological masculinists, war is a “test of strength” (Gat, 2006, str. 77) for which only men are both genetically and anatomically predetermined (Goldstein, 2001), while women, as the weaker gender with the assigned role of mother, practically have nothing to search for in it. On the other hand, social masculinists deal more with psychological and anthropological factors and, although, among other things, they believe that men are more aggressive than women, they point out that aggression is a socially acquired behaviour (Malešević, 2008). However, despite the fact that both biological and psychological-anthropological differences between genders are indisputable, none of them must crucially affect the women’s participation in a war in which victory is not guaranteed by physical strength of the military force, but the tactics, skill and strategy of its application (Biddle, 2004).

Contrary to masculinists, culturalists put aside genetic predispositions and link their theory to the socialization process and gender marking of social roles, emphasizing the role of parents, particularly of fathers, as well as teachers and mass media in the

reproduction of the gender character of social relations among children (Malešević, 2008, p. 302). According to this viewpoint, behaviour patterns among children both in primary and secondary socialization towards them affect gender differences in war. For example, Goldstein points out that gender segregation is the first step in preparing children for future war conflicts since in boys' interaction the same scenarios of social interaction appear as those subsequently encountered in the military (Goldstein, 2001, p. 249). Bringing up men not to show emotions, to be strong and brave, is seen as a preparation of boys for future warriors and, in that context, avoiding battle is equal to the denial of masculinity. It is different with girls – they are usually prepared for the role of mothers and homemakers. This viewpoint does not explain the key sociological question referring to total exclusion of women from wars, while one of his key weaknesses is also the effort to classify a universal phenomenon such as the gender character of war solely as cultural action (Malešević, 2011).

As for the feminist viewpoint, according to Malešević, it can be considered from different aspects, such as rights feminism, differential and post-essentialist feminism. Feminists who start from rights believe that excluding women from war is yet another example of discrimination against women for which they blame not only men but also women who passively accept that state of affairs. The advocates of differential feminism absolutely accept the inherent difference between genders both physically and in line with moral viewpoints; namely, they have a thesis that men are more aggressive and inclined to warfare, i.e., that women are those who by nature give life and do not take it away. According to this viewpoint, women should insist exactly on their femininity instead of emulating men (Lucas, 2015), which makes any further debate about the women's participation in wars irrelevant and redundant. Representatives of post-essentialist feminism bring into question the ideas of both feminist factions, exploring only the formation of male-female discourses and deviations from them (female terrorists or male conscientious objectors), where there is an obvious violation of the existing gender "rules" (Eager, 2008). Although all three feminist aspects are diametrically different and their contradictions request further analyses and reconsiderations, they agree on the attitude that excluding women from direct participation in war is caused by the patriarchal social order (Malešević, 2011). This conclusion is reached through the analysis of historical sources, biographical data and testimonies, as well as through the application of theoretical approaches of the gender sociology, which point to the structural inequality and socially constructed barriers in the approach to military roles. The comparative analysis of different cases confirms that limitations were not the consequence of women's individual abilities, but of the broader social organization based on patriarchal values.

WOMEN IN THE ROLE OF WARRIORS – SERBIAN HEROINES IN WAR: MILUNKA SAVIĆ, NADEŽDA PETROVIĆ, ŽIVANA TERZIĆ

Both in our territories and globally, women face gender inequality and division of roles into male and female ones when it comes to participation in war. The social imperative dictated that combat roles were reserved exclusively for men, and as Stolić emphasizes, the

historical narrative has been coloured by “a visible tendency to limit women’s participation and contribution in war to the recognizable female roles and thus, in a way, marginalize them” (Stolić, 2015, p. 377). Women as direct actors of war operations can be found throughout history in various roles: “In the minority as defenders, women experienced the war as wives, mothers, exiles, prisoners, support workers or engaged in collecting aid. The role of women in war is often minimized and reduced to a passive category of the civilian population” (Stanić & Mravak, 2012, p.11). Accordingly, heroines who definitely existed in tempestuous war periods were most often observed “in the frameworks of well-known female roles which are in war circumstances most frequently associated with nurses”, while the existence of female warriors disguising themselves in male clothes, cutting off their hair and passing themselves off as men in order to take part in battles and give their contribution, was mostly seen “rather as deviation from the norm, a sort of excess” (Stolić, 2015, p. 377).

When it comes to going to the warfront, men are the central sphere of research, but also of theorization about different war phenomena. However, it should not be ignored that women assume two-fold roles by simultaneously performing the role of the parent, “the head of the household” and the only person responsible for protecting the family. Armed conflicts in the 20th century denied the concept that the war was only a man’s job, warning that the state of war is equally a women’s concern because, once it begins, it does not spare either men or women (Miladinović, 2013, p. 275).

The history of Serbian people has been marked by numerous wars, in which our nation was sometimes victorious, but quite often also destroyed to the last atom of strength. With heroism and humanity, both in defeat and victory, the Serbian people left their lives, youth, and dreams on the battlefield, dying for their own country. Dignified in defeat, proud in victory, Serbian soldiers honourably defended their homeland. Throughout the long history of the Serbian people, women have participated in wars and fought fearlessly and stoically against enemy forces: in that respect, Ana Kolarić points to the motif and/or phenomenon of the “brave girl” which appears in the early Serbian oral literature and refers exactly to female participation in war through assuming the man’s gender role (Kolarić, 2013). However, when talking about the warfare of the Serbian people, *a priori* we think of the male gender.

Unjustly forgotten, Serbian heroines have written the pages of new history. The contribution of women who were equivalent to men on the battlefield was immeasurable: Žikić asserts that in 1912–1918 history “recorded many brave, fierce and persistent women, who distinguished themselves equally in the front lines and behind the front lines” (Žikić, 2019, p. 181), while it is also interesting that as many as 100,000 women were actively involved in the actions of partisan units in the Second World War (Dretar, 2019). Still, women’s participation in the wars in our territories went unnoticed and was totally neglected in the shadow of awarding male soldiers. Only recent historical and sociological research is addressing the correction of this enormous historical injustice.

The women of that age made first steps of starting their active participation in social trends through establishing socio-humanitarian organizations. The second half of the 19th century saw the foundation of a number of female societies: the first was the Jewish Women’s Society (1874), followed by the Belgrade Women’s Society (1875) and the Princess Ljubica Society (1899), while in 1903 the famous Circle of Serbian Sisters was established (Žikić, 2019).

When speaking of the phenomenon of war, women in war conflicts are a symbol of fearless heroines who made epochal changes with their names and surnames. When we say Serbian heroines, here we no doubt think of Nadežda Petrović, Sofija Jovanović, Milunka Savić, Živana Terzić, Marina Veličković, Stana Kovačević, Natalija Bjelajac, Mara Petrović and many others. As it has already been emphasized, due to the limited scope of this paper, a more detailed review is dedicated to three selected personalities – Milunka Savić, Nadežda Petrović and Živana Terzić – as representative examples of different forms of women's engagement in war circumstances.

In the more recent history of Serbian people, the synonym for the woman warrior who is an example of breaking down all prejudice regarding the woman's role in war is undoubtedly Milunka Savić. She is one of the neglected heroines who will be remembered for her extraordinary courage, fearlessness, and how much she pushed the boundaries in society in the period in which she lived. Milunka is a prototype of the woman in the Balkans who was denied access to the battlefield through societal biases.

“First she fought in the Balkan Wars, disguised as a man; she went to war in order to protect and substitute her only brother. She called herself Milun Savić and for some time she managed to hide that she was a woman. It was only after she was wounded that her anatomical gender was revealed, and she was threatened by being excluded from warfare. Then Milunka said the following to her commander: ‘Sir! I am the sergeant of the Serbian army and I want to command my unit of soldiers in battle. I am a fighter!’” (Mršević, 2014, p. 2).

She also made her contribution in the First World War, where she proved herself on many occasions as a soldier of the famous Iron Regiment (Žikić, 2019). Her bravery is proved by a number of medals, including the French Cross of War with a Golden Palm – she is the only woman with this medal (Žikić, 2019). Her life story proves that one can be a woman, a warrior, a mother, and a nurse all at the same time. Fortunately, there is an increasing number of those who admire great Milunka Savić, dedicating poems and writing books about her, while many streets all over our country have been named after her. It is only now that this unjustly forgotten heroine of the Serbian people resists oblivion, while the memory of her lives through younger generations.

Nadežda Petrović was and remains a synonym for intellect, art, combativeness and enthusiasm. She lived ahead of her time and with her deeds she created her own reality. The name of this academic painter, humanist, social worker and war nurse is written in golden letters in the book of outstanding Serbs. She moved forward with her mind, created with her hands, and led the way with intelligence and perseverance. (Babić, 2008, p. 783).

In addition to her artworks, she has been remembered as someone whose call was to help her own people. She belonged to the intellectual elite of her time and, apart from the unquestionable talent and works she created, she is also remembered for being someone whose vocation was to help her people. She was one of the founders and the secretary of the Circle of Serbian Sisters and, after its foundation, she went to Old Serbia in order to take provisions to the participants of the Ilinden Uprising and, in particular, to the members of the Serbian community in the west of Macedonia, taking guns and ammunition under sacks of corn and carrying her camera. In the insufficiently explored history of the

Serbian Komitadji movement, with this journey Nadežda Petrović ensured a significant place, just as in the activities of the national committees in the foundation of which she also participated in 1908 (Jovanov, 2016, p. 123). In two Balkan Wars and in the Great War (1912–1915) she performed the duty of a voluntary nurse, helping Serbian soldiers in hospitals in Kosovo, Skoplje, Đakovica, Ljuma, Bregalnica and Rajčanski Rid, while in Prizren, she was the only sister of mercy who nursed as many as 60 patients with typhoid. The name of famous Nadežda Petrović is still as important today as her role in the time in which she lived. Her personality and work are present through her deeds, while many manifestations in her honour are held every year.

Živana Terzić, better known as the “Amazon woman from the Drina River”, is one of many outstanding heroines of whom the entire Serbian history is proud. Women voluntarily joined the army for a variety of motives, out of love for a soldier, but also out of revenge; namely, Živana Terzić admitted having joined the Chetniks out of love for her fiancé Milan, later her husband, while during the First World War, she joined the army because she wanted to avenge her brother’s death (Stefanović, 2016, p. 10). Moving all boundaries of the society in which she lived because of love, Živana fought heroically for the liberation of Old Serbia in the unit of Vojvoda Đorđe Ristić Skopljanče; during the Balkan Wars, she was a nurse in the field hospital in Ristovac and, when her only brother was killed in the battle of Gučevo, she put on her Chetnik uniform, left home and followed the Serbian army, joining the Iron Regiment of the Morava Division (Mladenović, 2003). After she had been seriously wounded and the doctors tried to prevent her from returning to the front, she told the sentence which will make her famous: “I left Serbia with a gun and I want to go back to Serbia with a gun, or you can kill me”. According to Božica Mladenović, “of course, she was given the weapon and was among the first who, together with the members of the Supreme command of the Serbian Army, entered the liberated Serbian capital (Mladenović, 2003, p. 277). She made a huge sacrifice because of love, the family, the fatherland. And she did not regret it. She lived out of her time, ignoring the norms of society that was cruel to all those who opposed the norms of the existing system of organization.

Ignored throughout life and long after the wars in which she had fought together with men, the largest part of merit and social recognition, respect and admiration of the social community was awarded to all these heroines posthumously. It supports the fact that the traditional pattern of viewing war roles through the prism of the male gender is still difficult to reshape and accept the contribution of women, which is equal to that of men, if not greater if we take into account that many of them saved numerous lives by treating the wounded.

CONCLUDING REMARKS

Women and war are an interdependent category, while bright examples of our national as well as world history show us that it is possible to match every man. Today, women are also participants in the creation of modern history in contemporary society. Just as the heroines mentioned for years and particularly emphasized in this paper, such as Milunka Savić, Nadežda Petrović and Živana Ristić, are not the only ones who waged decades-long battles on all fronts, women in modern society also actively participate in all

social trends and, apart from the citations of numerous authors who theorized about the women's abilities in war, men's physical and biological predispositions over women, we can see that, contrary to theory, battlefield practice has recorded different examples in favour of female heroism and bravery.

Despite strong biases and societal opposition, women strived to be equal participants in wartime events through various roles. Struggling against strict prohibitions and prejudice, they often had to hide their gender in order to participate and contribute to war goals. Although the role of women in war events was frequently positioned on the margin of official historical narratives, it was not negligible. On the contrary, various types of sources – including the archive material, military records, memoir and journal literature, as well as oral history – point to the significant and multilayered participation of women in war activities, both in direct battle roles and in the logistic, medical and humanitarian spheres. In addition to individually named and historically documented women participants, there is also a broad corpus of women whose contribution is less visible or fragmentarily recorded, but it can be reconstructed through a critical analysis of available historical sources and interpretative approaches within social and gender historiography. Although these persons are already in scientific and expert literature, the aim of this paper was not to descriptively present their biographies, but to consider them through a sociological prism – in the context of gender, war, family and identity. In this manner, we strive to integrate and interpret the existing knowledge within a broader theoretical framework, with a focus on the understanding of the transformation of women's roles in extraordinary social circumstances.

From all the above-mentioned, it may be concluded that social norms and traditional patterns were profoundly gender-constructed, whereas the mechanisms of social organization and cultural representation contributed to the marginalization and insufficient institutional visibility of female accomplishments. From the standpoint of modern gender studies, it can be observed that in modern society these relations are gradually transformed, which is the result of the social emancipation process, the evolvement of the feminist theory and changes in public discourse. These changes are reflected in women's increased visibility in various social spheres, as well as in the growing academic and media interest in their contributions. Unfortunately, the thorny road taken by women, as well as the high price they paid for their contributions in war, show that many of them were unjustly left without rewards for their efforts. This paper places a special focus on the fact that, despite everything, there have been deviated from the social rules imposed on them. Risking their own lives, they bravely and unstopably flocked to the battlefields and defended the colours of their country, for freedom and homeland, in the name of the people.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- Babić, R. (2008). Nadežda Petrović – A Painter and A Nurse. *Vojnosanitetski pregled*, 65 (5), 783–786. Available at: <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0042-8450/2008/0042-84500810783B.pdf> [In Serbian]
- Biddle, S. (2004). *Military Power: Explaining Victory and Defeat in Modern Battle*. New Jersey: Princeton University Press.

- Delić, T. (2015). The Role of Women in World War II. *Essehist: časopis studenata istorije i drugih društveno-humanističkih nauka*, VII (7), 98–104. Available at: <https://hrcak.srce.hr/en/file/233087> [In Croatian]
- Domjančić, S. (2016). Croatian experience of the war – between liberal and national-patetic. *Polemos*, (2), 11–27. [In Croatian]
- Dretar, M. (2019). Women in War, Testimonies, Memories, Records. In: R. Čimin (ed.). *Podravske zbornik*, 78–84. Koprivnica: Muzej grada Koprivnice. Available at: <https://hrcak.srce.hr/en/file/331258> [In Croatian]
- Đorđević, D., Maćak, Z., Bjegović, M. (2018). Definition of war in modern political theory. *Vojno delo*, 70 (4), 118–143. DOI: [10.5937/vojdela1805118D](https://doi.org/10.5937/vojdela1805118D) [In Serbian]
- Eager, P. W. (2008). *From Freedom Fighters to Terrorists: Women and Political Violence*. Aldershot, UK: Ashgate.
- Eckhardt, W. (1992). *Civilizations, Empires and Wars: A Quantitative History of War*. Jefferson, NC: McFarland.
- Gat, A. (2006). *War in Human Civilization*. New York: Oxford University Press.
- Goldstein, R. J. (2001). *War and Gender: How War Shapes the War System and Vice Versa*. Cambridge, MA: Schenkman.
- Ivanić, D. (s. a.). *About Female Heroism*. Državni arhiv Srbije, Collection Varia 3494 [In Serbian]
- Jovanov, J. (2016). What Nadežda Petrović Means to us Today. *Scientific gathering dedicated to Nadežda Petrović (1873–1915)*, 141–149. Available at: https://www.academia.edu/30817995/Šta_nama_danas_znači_Nadežda_Petrović_What_Nadežda_Petrović_Means_to_us_Today [In Serbian]
- Kolarić, A. (2013). 'I wish I were a man!': Analysis of the woman–nation relationship during and after the wars in the women's magazine *Žena / The Woman* (1911–1921). *Knjiženstvo*, 3. Available at: <http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2013/zenska-knjizevnost-i-kultura/sto-nisam-musko-predstave-o-vezi-izmedju-zene-i-nacije-u-casopisu-zena-u-ratnim-i-poratnim-godinama-1911-1921#gsc.tab=0> [In Serbian]
- Lucas, M. (2015). Difference feminism now. *Society*, 52 (5), 499–502. DOI: [10.1007/s12115-015-9942-y](https://doi.org/10.1007/s12115-015-9942-y)
- Malešević, S. (2011). *Sociology of War and Violence*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk. [In Croatian]
- Miladinović, I. (2013). Self-assessment of the alignment of women's roles in the military profession. *Vojno delo*, 65 (4), 272–290. [In Serbian]
- Mladenović, B. (2003). Živana Terzić – A Warrior from the Drina. *Istorijski časopis*, 49, 276–278. [In Serbian]
- Mršević, Z. (2014). Milunka Savić – Heart of Serbia – Nine Wounds, Twelve Medals and One Oblivion. In: J. Čirić & M. Đorđević (eds.). *A Hundred Years from the Beginning of World War I (641–649)*. Beograd: Institut za uporedno pravo. [In Serbian]
- Simijanović, J. (2010). A review of the historical significance of the founding of Kolo srpskih sestara. *Baština*, 29, 81–91. Available at: <https://scindeks.ceon.rs/article.aspx?artid=0353-90081029081S> [In Serbian]
- Stanić S., Mrvak, K. (2012). Homeland War – Wartime Experiences of Women. *Polemos: Časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, 15 (29), 11–32. Available at: <https://hrcak.srce.hr/en/file/136684> [In Croatian]

- Stanojević, D. (2015). Masculinity and fatherhood – a general outline of men's identity as fathers. *Kultura*, 148, 165–184. [In Serbian]
- Stefanović, S. (2016). Women in the Service of the Nation and the Army (1875–1918). *Knjiženstvo: časopis za studije književnosti, roda i kulture*, 6 (6), 1–18. DOI: [10.18485/knjiz.2016.1.7](https://doi.org/10.18485/knjiz.2016.1.7) [In Serbian]
- Stolić, A. (2015). 'The world will still have to reckon with the patriotism of Serbian women.' Serbian women's patriotism and some aspects of creating a normative patriotic framework before the start of the Great War. In: S. Rudić, M. Milkić (eds.). *The First World War, Serbia, the Balkans and great powers*, 375–386. [In Serbian]
- Todorović, M. (2007). The War. In Mimica, A., Bogdanović, M. (Eds.). *Sociological Dictionary* (479). Beograd: Zavod za udžbenike. [In Serbian]
- Šaranović, J. (2006). *Women in Defense – From Traditional to Contemporary*. Belgrade: VIZ. [In Serbian]
- Vlajković, J., Srna, J., Kondić, K., Popović, M. (2000). *Psychology of Refugeehood*. Beograd: IP Žarko Albulj. [In Serbian]
- Žikić, M. (2019). *Women in the Serbian Liberation Wars*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova. [In Serbian]